

Fahreddin er-Râzî'ye Göre Şartlı Önermelerde Doğruluk*

Truth Conditions of Hypothetical Propositions According to Fakhr al-Dīn al-Rāzī

Fatma Karaismail¹

¹Dr., İstanbul, Türkiye

Sorumlu yazar /

Corresponding author : Fatma Karaismail

E-posta / E-mail : fatmakaraismail@gmail.com

*Bu makale, yazarın “Fahreddin er-Râzî'nin Önerme Anlayışı” (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022) başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

ÖZ

Bu makale, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) mantık sisteminde yer alan bitişik ve ayrık şartlı önermelerin doğruluk kriterlerinin ne olduğu ve bu önermelerin doğruluk işlevli (*truth functional*) olup olmadıkları sorularını ele almaktadır. Bu doğrultuda çalışma iki ana bölüm olarak kurgulanmıştır. Birinci bölümde mesele, lüzûmî ve rastlantısal (*ittifâkî*) bitişik şartlı önermeler, ikinci bölümde ise ayrık şartlı önermelerin üç türü bağlamında tartışılmıştır. Bu tartışma neticesinde lüzûmî bitişik şartlı önermelerin doğruluğunun, bileşenlerinin doğruluk değerlerinin yanı sıra bu önermelerin içermeleri gereken lüzûm ilişkisine sahip olmalarına; ayrık şartlı önermelerin doğruluğunun ise bileşenlerinin doğruluk değerlerinin yanı sıra ifade etmeleri beklenen ayrıklık ilişkisini ifade ediyor olmalarına bağlı olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun sonucu olarak, Râzî'nin sistemindeki lüzûmî bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerin doğruluk işlevli olmadığı ve bu önermelerin, önermeler mantığındaki doğruluk işlevli bileşik önermelerle anlam açısından örtüşmediği belirlenmiştir. Rastlantısal bitişik şartlı önermeler ise bileşenleri arasında gerek-tirme veya ayrıklık ilişkisi bulunmaması nedeniyle doğruluk işlevli olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mantığı, Önermeler Mantığı, Doğruluk İşlevli Önermeler, Şartlı Önermeler, Fahreddin er-Râzî

ABSTRACT

This article examines the truth conditions of conditional (*muttaşil*) and disjunctive conditional (*munfasıl*) propositions in Fakhr al-Dīn al-Rāzī's (d. 606/1210) logic system and whether these propositions can be classified under truth functional propositional logic. Accordingly, the work is structured in two main sections. The subject is discussed in the first section in the context of implicative (*luzûmî*) and coincidental (*ittifāqî*) conditional propositions, and in the second section within the framework of three types of disjunctive conditional propositions. This study concludes that the truth values of implicative conditional propositions depend not only on the truth values of their components but also on whether they contain the implication relation. Similarly, the truth values of disjunctive conditional propositions are based on whether they include the conflict (*inād*) relation, as well as on the truth values of their components. As a result, it has been established that the implicative conditional and disjunctive conditional propositions in al-Rāzī's system are not truth functional and these propositions do not overlap in meaning with truth functional compound propositions in propositional logic. In contrast, coincidental conditional propositions are considered truth functional due to the absence of any implication or conflict relationship between their components.

Keywords: Islamic Logic, Propositional Logic, Truth Functional Propositions, Hypothetical Propositions, Fakhr al-Dīn al-Rāzī

Başvuru/Submitted : 07.10.2024

Kabul/Accepted : 13.12.2024

Online Yayın /

Published Online : 31.12.2024

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)

EXTENDED ABSTRACT

This article analyzes the truth conditions of hypothetical propositions (*qaḍiyya sharṭiyya*) in Fakhr al-Dīn al-Rāzī's logic system and whether these propositions are truth functional or not. Truth functional compound propositions contain truth functional logical connectives and their truth values are determined based on the truth values of their components. On the other hand, non-truth-functional compound propositions are propositions whose truth values are not determined according to the truth values of their components. al-Rāzī's theory of hypothetical propositions falls under propositional logic, as it examines new propositions formed by combining others through logical connectives and analyzes the relations between their components. However, does this theory also belong to truth functional propositional logic, which is the most comprehensive branch of propositional logic? This question, which points to the purpose of the article, is addressed in the context of conditional propositions (*qaḍiyya sharṭiyya muttasila*) in the first section and disjunctive conditional propositions (*qaḍiyya sharṭiyya munfaşila*) in the second section. In these two chapters, first, the types of conditional and disjunctive conditional propositions according to al-Rāzī are briefly explained, followed by al-Rāzī's explanations of the truth conditions of each of these propositions. In the first section, the problem is examined in two sub-sections for implicative (*luzūmiyya*) and coincidental (*ittifāqiyya*) conditional propositions.

According to al-Rāzī, implicative conditional propositions may be either true or false when the truth values of their antecedents and consequents are true and true, false and false, or false and true, respectively. The fact that the truth value of implicative conditional propositions may also be false when their components have these truth values distinguishes implicative conditional propositions from material conditionals. This is because material conditionals are necessarily true when the components have these truth values. The reason of this difference between implicative conditional propositions and material conditionals is the relation of implication (*luzūm*) that must exist between the antecedent and consequent in implicative conditional propositions. In other words, according to al-Rāzī, implicative conditional propositions mean that the antecedent necessarily entails its consequent and as a result, an implicative conditional proposition cannot be true if the antecedent does not necessarily entail the consequent even if they are both true. According to al-Rāzī coincidental conditional propositions are truth functional because they do not carry the meaning of implication. However, they also do not have the meaning of material implication, as a coincidental conditional proposition with a false antecedent and a false consequent is false.

al-Rāzī categorizes disjunctive conditionals into three types: (i) Real disjunctive conditionals (*ḥaqīqiyya*): According to al-Rāzī, real disjunctive conditionals are propositions in which one component is contradiction of the other. Since it is impossible for two mutually contradictory propositions, such as p and not p, to be true at the same time, one of the components of real disjunctive conditional propositions must be true and the other false. (ii) *Mani'at al-jam'* disjunctive conditionals are propositions in which one of the components has a narrower scope than the contradiction of the other. (iii) *Mani'at al-ḥuluv* disjunctive conditionals are propositions in which one component has a broader scope than the contradiction of the other. In *mani'at al-jam'* disjunctive conditionals, all components can be false but cannot all be true. Conversely, in *mani'at al-ḥuluv* disjunctive conditionals, all components can be true but cannot all be false. In conclusion, according to al-Rāzī, the meanings of disjunctive conditional propositions are determined by the law of non-contradiction. Therefore, the truth values of the components of disjunctive conditional propositions are not the only condition for determining the truth values of these propositions. When determining the truth value of these propositions, we consider not only the truth values of the components but also whether the conflict (*inād*) relationship mentioned by al-Rāzī exists between the components. This shows that the types of disjunctive conditional propositions are also not truth functional.

Giriş

İbn Sînâ (ö. 428/1037), yüklemli önermeler ile şartlı önermeler arasında paralellik kurulabileceği fikrinden hareketle, büyük ölçüde kendine özgü olan yüklemli önerme anlayışına dayanan bir şartlı önerme sistemi geliştirmiştir. Bu bakımdan İbn Sînâ'nın şartlı önerme teorisinin, kendi mantık sisteminin özgün yönlerinden biri olduğu söylenebilir. İbn Sînâ'nın en etkili yorumcusu ve eleştirmeni olarak bilinen Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta detaylı olarak incelediği ve yüklemli önerme sistemiyle temelde paralellik gösteren bu şartlı önerme sistemini benimseyerek çeşitli yönlerden geliştirmiştir. Bu sebeple İbn Sînâcı mantıktaki yüklemli ve şartlı önerme açıklamalarının gerek müstakil olarak gerekse mukayeseli bir şekilde değerlendirilmesi, İbn Sînâcı mantıkçıların nasıl bir önerme tasavvuruna sahip olduğunun anlaşılması bakımından son derece önemlidir.

Bu makalede Râzî'nin mantık sistemindeki şartlı önermelerin doğruluk kriterlerinin neler olduğu ve bu önermelerin doğruluk işlevli olup olmadıkları soruları ele alınacaktır. Doğruluk işlevli bileşik önermeler, doğruluk işlevli önerme eklemleri içeren ve doğruluk değerleri, bileşenlerinin doğruluk değerlerinden hareketle belirlenen önermelerdir.¹ Önermeler mantığında incelenen temel doğruluk işlevli bileşik önermelerden bazıları “koşullu (*conditional*)”, “tikel evetleme (*disjunction*)” ve “ya da/dışlayıcı veya (*exclusive disjunction*)” önermeleridir. Bu önermelerin doğruluk değerleri, yalnızca bileşenlerinin doğruluk değerleri ve içerdikleri önerme ekleminin hareketle belirlenir. Doğruluk işlevli olmayan bileşik önermeler ise sıkı gerektirme (*strict implication*) önermeleri gibi, doğruluk değeri yalnızca bileşenlerinden ve önerme ekleminin hareketle tayin edilmeyen önermelerdir. Râzî'nin şartlı önermeler teorisi genel hatlarıyla bu teori bağlamında şart-ceza/cevap ve ayırıştırma edatları aracılığıyla bir araya getirilen önermelerden elde edilen yeni önermelerin ele alınması ve bu önermelerin bileşenleri arasındaki ilişkilerin incelemesi bakımından önermeler mantığı (*propositional logic*) çerçevesinde değerlendirilebilir.² Peki bu teori aynı zamanda önermeler mantığının en kapsamlı dalı olan doğruluk işlevli önermeler mantığına da dahil midir?

Çalışmanın temel amacına işaret eden bu soru, birinci bölümde bitişik şartlı, ikinci bölümde ise ayrık şartlı önermeler bağlamında yanıtlanmaya çalışılacaktır. Bu bölümlerde öncelikle Râzî'ye göre şartlı önerme türleri kısaca izah edilecek, ardından Râzî'nin şartlı önermelerin doğruluk değerlerine dair açıklamaları doğrultusunda konu detaylandırılacaktır. Râzî'nin önermeler mantığına dahil olan olumsuzlama ve tümel evetleme önermelerine dair görüşlerine ise konunun şartlı önermelerle sınırlandırılması nedeniyle yer verilmemiştir. Aşağıda işaret edileceği üzere İslam mantığına dair modern çalışmalarda şartlı önermelerin doğruluğu ve bu önermelerin doğruluk işlevli olup olmadığı konularına değinilmiş olsa da bu konu hakkında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu yönüyle bu makale, literatürdeki bu boşluğu kısmen doldurmayı amaçlamaktadır.

1. Bitişik Şartlı Önermelerde Doğruluk

İbn Sînâ *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta bitişik şartlı önermeleri (*eş-şartıyyetü'l-muttasıla*) ikiye ayırmaktadır: (a) ön bileşenin özü itibarıyla art bileşenin kendisine tâbi olmasını gerektirdiği bitişik şartlı önermeler ve (b) art bileşenin ön bileşeni izlemesinin gerektirme şeklinde olmayıp ön bileşen doğru olduğunda art bileşenin de doğru olduğu, ancak aralarında özel olarak gözetilmesi gereken bir ilişkinin bulunmadığı bitişik şartlı önermeler.³ Râzî ise bitişik şartlı önermeleri, bir önermenin meydana gelmesi durumunda diğer bir önermenin de meydana gelmesini olumlayan ya da olumsuzlayan önermeler olarak açıklar ve sonrasında bitişik şartlı önermeleri, ön bileşenin özü itibarıyla art bileşenin kendisini izlemesini gerektirip gerektirmemesine göre sınıflandırır. Buna göre, (i) ön bileşeni özü itibarıyla art bileşenin kendisini takip etmesini gerektiren bitişik şartlı önermeler lüzûmî bitişik şartlı (*lüzûmiyye*), böyle olmayanlar ise (ii) rastlantısal bitişik şartlı (*ittifâkiyye*) önermelerdir.⁴

Râzî şartlı önermelerde doğruluk konusuyla ilgili görüşlerini *el-Mülâhhas*'ta dile getirmektedir. O burada öncelikle şartlı önermelerin niteliğinin, bu önermelerin bileşenlerinin niteliğine bağlı olmadığı gibi, şartlı önermelerin doğruluk değerinin yani doğru ya da yanlış olmalarının da bu önermelerin bileşenlerinin doğruluk değerine bağlı olmadığını belirtmektedir. Râzî'nin buradaki kastı, şartlı önermelerin doğruluğunu veya yanlışlığını belirleyen temel kriterin, bu önermelerin ifade ettiği *ilişkinin* sağlanması veya sağlanmaması olduğu yönündedir. Râzî bunun devamında bitişik şartlı önermelerin doğruluk değerine ilişkin şu açıklamalarda bulunmaktadır:

¹ Doğrusal Eklem” ve “Doğrusal Bileşik Önerme”, *Mantık Terimleri Sözlüğü* (Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, 2003), 41. Önermeler mantığı ve doğruluk işlevli önermelerle ilgili bkz. Curtis Franks, “Propositional Logic”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erisim 13 Aralık 2022); Volker Halbach, *The Logic Manual* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 27-73; Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: Notos Kitap, 2016), 243-292; Cemal Yıldırım, *Mantık* (Ankara: Fol Yayınevi, 2019), 144-169.

² Karimullah'ın konuya dair detaylı bir analizi için bkz. Kamran I. Karimullah, Avicenna (d. 1037), *Logical Theory, and the Aristotelian Tradition* (Montreal: McGill University, The Institute of Islamic Studies, Doktora tezi, 2014), 260 vd.

³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, nşr. Saîd Zâyed (Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1965), s. 233-234.

⁴ Râzî, *Mantıkü'l-Mülâhhas*, nşr. Ahad Ferâmerz Karâmelekî - Âdine Asgarinejad (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381 ş.), 207. Ayrıca bkz. Râzî, a.g.e. 125. İttifâkî bitişik şartlı önermeler için bkz. Esedullah Fellâhî, “Şart-ı ittifâkî nezd-i mantık-dânân-ı Müselman”, *Mutâlâât-ı İslâmî: Felsefe ve Kelâm*, 43/ 87/2, (1390 ş.).

Doğru bir bitişik şartlı önerme iki doğru ve iki yanlış önermeden oluşabilir. Çünkü doğru bir önerme doğru bir önermeyi gerektirdiğinde *melzûmun* çelişigi de *lâzûmun* çelişiginin *lâzûmı* olur ve o ikisi yanlış olur. [Yine, doğru bir bitişik şartlı önerme], *lâzûmun melzûmdan* daha genel olması ihtimali nedeniyle yanlış bir önbileşen ve doğru bir artbileşenden de meydana gelebilir. Ancak bunun tersinin imkânsızlığı, yanlış bir [önermenin] doğru bir [önermenin] *lâzûmı* olmasının imkânsız olması nedeniyledir. Önbileşen ve artbileşen, “Abdullah yazı yazıyorsa o, elini hareket ettirir” sözünde olduğu gibi, onlarda doğruluk ve yanlışlığın belirlenmemiş olması bakımından da olabilir. Yanlış bir bitişik şartlı önerme ise aynı şekilde beş şekil üzeredir. Fakat iki doğru bileşenden [oluşan] yanlış rastlantısal bitişik şartlı önerme imkânsızdır. Lüzûmî bitişik şartlı önermelerde ise bu mümkündür.⁵

Râzî burada bitişik şartlı önermelerin doğru olduğu dört, yanlış olduğu beş ihtimali incelemektedir. Buna göre doğru bir bitişik şartlı önermenin, (i) önbileşen ve artbileşeninin doğru; (ii) önbileşen ve artbileşeninin yanlış; (iii) önbileşeninin yanlış, artbileşeninin doğru; (iv) önbileşen ve artbileşeninin doğruluk değerinin belirsiz olması mümkündür. Râzî'ye göre (ii) seçeneğindeki, yanlış önbileşen ve artbileşenden doğru bir bitişik şartlı önermenin meydana gelmesi, doğru olan bir önbileşen, doğru olan artbileşeni gerektirdiğinde artbileşenin çelişiginin yanlış olması ve bu yanlış önermenin de önbileşenin yanlış olan çelişigini gerektirmesi nedeniyle mümkündür. Râzî'ye göre (iii) seçeneğindeki gibi, yanlış bir önbileşen ve doğru bir artbileşenden de doğru bir bitişik şartlı önerme meydana gelebilir. Çünkü *lâzûmun melzûmdan* daha genel olması muhtemeldir ve bu durumda bitişik şartlı bir önermenin önbileşeni doğru olmasa bile artbileşen ve bu bitişik şartlı önerme doğru olabilir. Yine, (iv) seçeneğinde belirtildiği üzere, doğru bir bitişik şartlı önermenin önbileşen ve artbileşeninin, doğruluk değerlerinin özü itibariyle belli olmaması da mümkündür. Örneğin “Eğer Abdullah yazı yazıyorsa o, elini hareket ettiriyordur” önermesinde önbileşen ve artbileşenin doğruluk değeri kendinde belli olmamasına rağmen bu önerme yazı yazmanın eli hareket ettirmeyi gerektirmesi nedeniyle doğrudur. Doğru önbileşen ve yanlış artbileşenden ise doğrunun yanlış gerektirmesinin imkânsız olması nedeniyle doğru bir bitişik şartlı önermenin meydana gelmesi imkânsızdır.

Râzî'ye göre yanlış bir bitişik şartlı önerme hakkında ise beş ihtimal söz konusudur, zira yanlış bir bitişik şartlı önerme, bu dört ihtimalin yanı sıra (v) doğru önbileşen ve yanlış artbileşenden de meydana gelebilir. Ancak Râzî (i) seçeneğinde belirtilen, önbileşeni ve artbileşeni doğru olan yanlış bitişik şartlı önermeleri, lüzûmî bitişik şartlı önermelerle sınırlamakta, rastlantısal bitişik şartlı önermeler hakkında ise bu ihtimalin söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Zira iki doğru önermeden oluşan bitişik şartlı bir önermenin ancak bu bitişik şartlı önermenin lüzûmî olması halinde yanlış olması mümkündür, rastlantısal olması halindeyse bu mümkün değildir.⁶ Râzî'nin, bu açıklamalarının lüzûmî ya da rastlantısal bitişik şartlı önermelere özgü olup olmadığını belirtmemesi ve yanlış bitişik şartlı önermelere dair açıklamasında rastlantısal bitişik şartlı önermelerin bir türünü açıklamasının dışında tutması, onun burada hem lüzûmî hem de rastlantısal bitişik şartlı önermeleri kastettiğini düşündürse de biraz daha yakından bakıldığında bu açıklamanın, (i) seçeneği haricinde lüzûmî bitişik şartlı önermelere özgü olduğu hemen fark edilebilir. Zira Râzî bu açıklamasında önbileşen ve artbileşeni doğru olan doğru bitişik şartlı önerme dışındaki bitişik şartlı önermelerin doğruluğunu, bu önermelerin ifade ettikleri *lüzûmî* ilişkisi üzerinden izah etmiştir. Bu bakımdan burada Râzî'nin bitişik şartlı önermelerin doğruluk değerlerine dair görüşleri öncelikle lüzûmî bitişik şartlı önermeler bağlamında, daha sonra ise rastlantısal bitişik şartlı önermeler bağlamında değerlendirilecektir.

1.1. Lüzûmî Bitişik Şartlı Önermelerde Doğruluk

Râzî'nin bitişik şartlı önermelerin doğru olduğu durumlara dair bu açıklaması ilk aşamada bitişik şartlı önermelerin doğruluk işlevli olduğu ve koşullu önermelerle örtüştüğü, dolayısıyla bu önermelerin maddi içerme anlamı taşıdığı izlenimini uyandırır da bu, lüzûmî bitişik şartlı önermeler için geçerli değildir.⁷ Zira her ne kadar koşullu önermeler de önbileşen ve artbileşenlerinin doğruluk değerlerinin sırayla doğru-doğru, yanlış-yanlış ve yanlış-doğru olması durumunda zorunlu olarak doğru olsalar da Râzî'nin, bitişik şartlı önermelerin burada saydığı durumlarda yanlış olmalarının da muhtemel olduğu yönündeki ifadesi, lüzûmî bitişik şartlı önermeleri koşullu önermelerden ayırır. Lüzûmî bitişik şartlı önermelerle koşullu önermeler arasındaki bu farkın kaynağı ise yukarıda da işaret edildiği üzere, lüzûmî bitişik şartlı önermelerde önbileşenle artbileşen arasında söz konusu olan *lüzûmî* ilişkisidir.

⁵ Râzî, *Mantıku'l-Mülâhhas*, 222-223.

⁶ İbn Sînâ *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta bu bağlamdaki açıklamalarında önbileşen ve artbileşeni sırasıyla yanlış-doğru, yanlış-yanlış, belirsiz-belirsiz olan bitişik şartlı önermelerin doğru olmasının mümkün olduğunu belirtmekle birlikte önbileşeni ve artbileşeninin doğruluk değeri doğru-doğru olan olumlu bitişik şartlı bir önermenin yanlış olmasının mümkün olmadığını söylemektedir; İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 261. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Saloua Chatti, “Syncategoremata in Arabic Logic, al-Fârâbî and Avicenna”, *History and Philosophy of Logic*, 35/2 (2014), 192. Ancak bu açıklama İbn Sînâ'nın lüzûmî bitişik şartlı önerme anlayışıyla, önbileşen ve artbileşeninin doğru olmasının, lüzûmî önermelerde aranan lüzûmî ilişkisinin önermede sağlandığı anlamına gelmemesi bakımından uyumsuzdur. Râzî'nin açıklaması bu uyumsuzluğu tashih eden bir mahiyete sahiptir. Zira Râzî bu hususa işaret edecek şekilde bu açıklamanın rastlantısal bitişik şartlı önermeler için doğru olduğunu, lüzûmî bitişik şartlı önermeler için ise doğru olmadığını belirtmektedir.

⁷ Maddi içermeyle ilgili bkz. Paul Egré, Hans Rott, “The Logic of Conditionals”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erisim 12 Aralık 2022); Esmâ Kayar, “Megaralı Philon'da Koşullu Önerme Anlayışı ve Modern Mantıkta Maddi İçerme Kavramının Oluşumu”, *Kaygı*, 20/1 (2021).

Râzî'ye göre lüzûmî bitişik şartlı önermelerin ifade ettikleri *lüzûm* ilişkisi dört çeşittir. Bunlar (i) melzûmun lâzımın illeti olduğu, (ii) melzûmun lâzımın eşit ma'lûl olduğu, (iii) melzûm ile lâzım arasında görelilik ilişkisi bulunduğu⁸ ve (iv) melzûmun lâzımın illetinin ma'lûl olduğu⁹ lüzûmî bitişik şartlı önermelerdir. Yine Râzî bu bağlamda, lüzûmî bitişik şartlı önermelerin ifade ettikleri lüzûm ilişkisinin bedihî olabileceği gibi olmayabileceğini de ifade etmektedir.¹⁰ Râzî'ye göre lüzûmî bitişik şartlı önermelerin ifade ettikleri *lüzûm*, zorunlu yüklemli önermelerin sahip olduğu zorunluluk ile aynı anlamdadır. Dolayısıyla sürekli zorunlu, süresiz zorunlu, nitelik bakımından zorunlu gibi zorunlu yüklemli önerme çeşitleri, lüzûmî bitişik şartlı önermeler için de geçerlidir.¹¹ Râzî bu görüşünü *el-Mûlahhas*'ta şu şekilde ifade etmektedir:

Lüzûm zorunluluktur (*zarûra*) ve zorunluluğun birçok kısma ayrılması gibi *lüzûm* da [birçok kısma ayrılır]: (i) Artbileşenin önbileşenin sürekli lâzımı olması (ii) artbileşenin önbileşenin sürekli olmaksızın lâzımı olması (iii) şartın arkasındaki halin niteliği açıklanmaksızın bir şart bakımından lâzım olması.¹²

Râzî'nin bu açıklamaları, lüzûmî bitişik şartlı önermelerin sahip oldukları *lüzûm* ilişkisinin çeşitlerini ve mahiyetini göstermektedir. Önbileşenle artbileşen arasında olması gereken bu *lüzûm* ilişkisi İbn Sînâ ve Râzî'nin lüzûmî bitişik şartlı önermelerini modern mantıktaki koşullu önermelerden ayırmaktadır. Zira koşullu önermelerde önermenin önbileşen ve artbileşenin doğruluk değerinin sırasıyla doğru-doğru, yanlış-yanlış ve yanlış-doğru olması durumunda önerme zorunlu olarak doğrudur ve bu önermelerde önermenin önbileşenin artbileşenini zorunlu olarak gerektirmesi şartı yoktur. Örneğin " $p \Rightarrow q$ " şeklinde ifade edilen koşullu bir önerme, p ve q 'nun doğru olması durumunda zorunlu olarak doğrudur. Ancak önbileşeni ve artbileşeni doğru olan lüzûmî bitişik şartlı bir önerme, bu *lüzûm* anlamının sağlanmamış olmasının muhtemel olması nedeniyle yanlış da olabilir.¹³

Bu lüzûmî bitişik şartlı önerme anlayışı, İslam mantıkçılarının şartlı önerme teorilerinin kaynağı olması muhtemel olan Stoacı mantıkçı Chrysippus'un (ö. ykl. M.Ö. 206) koşullu önerme anlayışıyla paralellik göstermektedir.¹⁴ Sextus Empiricus (ö. M.Ö. 160) da maddi içermenin problemlerine işaret edecek şekilde Stoacılara göre önbileşeni yanlış, artbileşeni doğru olan "Eğer Dünya uçuyorsa Dünya vardır" önermesinin doğru olduğunu belirtmiştir.¹⁵ XX. yüzyılda ise Lewis (ö. 1964), Whitehead (ö. 1947) ve Russell (ö. 1970) maddi içermeye eklemeyi, maddi içermeye öncül ile sonuç arasındaki bağın sadece biçimsel bir bağ olması, p ve q önermelerinin birbirinden tamamen bağımsız iki önerme olmasının muhtemel olması bakımından eleştirmiştir. Maddi içermeye, sonuç olarak "doğru bir önermenin her önerme tarafından içerildiği ve yanlış bir önermenin her önermeyi içerdiği" anlamlarına sahiptir. Örneğin maddi içermeye göre "İki tek sayıysa insan canlıdır" ve "İki tek sayıysa insan cansızdır" önermeleri doğrudur. Lewis'e göre bu tür paradoksların temel sebebi, maddi içermeye önbileşen ve artbileşen arasında olması gereken neden-sonuç ilişkisinin göz ardı edilmesidir. Lewis bu nedenle ortaya koyduğu sıkı gerektirme önermelerini maddi gerektirme önermelerinin başına zorunluluk ifade eden \square sembolünü eklemek suretiyle " $\square(p \Rightarrow q)$ " şeklinde ya da sıkı gerektirme ilişkisini gösteren " \prec " sembolünü kullanmak suretiyle " $p \prec q$ " şeklinde ifade etmiştir. Lewis'in sıkı gerektirme önermelerinin doğruluk değeri tablosu ise Râzî'nin burada lüzûmî bitişik şartlı önermelerin doğruluk değerlerine dair açıklamalarıyla örtüşmektedir.¹⁶ Ancak Râzî'nin ortaya koyduğu lüzûmî bitişik şartlı önermelerin tam olarak sıkı gerektirme anlamına sahip olup olmadığını söylemek araştırmamızın bu safhasında mümkün değildir.¹⁷

⁸ Tüstî (ö. 672/1274) bu tür illete, babalığın varlığının oğulluğun varlığının illeti olması örnek vermektedir; bkz. Tüstî, *Tercemetü Esâsi'l-iktibâs fi'l-mantık*, I, Arapçaya çev. Molla Hüseyin, nşr. Ferruh Özpıncı (Kuveyt: Dâru Fâris, 2023), 221-222. Ayrıca bkz. Harun Kuşlu, *Nasîruddin Tüstî'de Önermeler Mantığı* (İstanbul, Klasik Yayınları, 2017), 81-82.

⁹ İbn Sînâ bu tür önermelere bulutun içinde rüzgârın hareketinin gök gürültüsüne ve şimşege yol açmasını örnek verir; bkz. İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 234. Bu durumda bu önermenin "Eğer şimşek çakarsa gök gürlür" şeklinde ifade edilmesi mümkündür. Bu lüzûmî bitişik şartlı önermede şimşegin çakması her ne kadar gök gürlemesini gerektirse de lâzım, melzûmun illetinin ma'lûlüdür.

¹⁰ Râzî, *Mantku'l-Mûlahhas*, 207.

¹¹ Râzî'nin zorunluluk taksimi ve Râzî'ye göre yüklemli zorunlu önermelerin çeşitleri için bkz. Fatma Karaismail, *Fahreddin er-Râzî'nin Önerme Anlayışı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 156-157, 216-219. Râzî'ye göre şartlı modal önermelere dair ayrıca bkz. Karaismail, a.g.e., 391-395.

¹² Râzî, *Mantku'l-Mûlahhas*, 235.

¹³ Kayar, koşullu önermelerin doğruluk değerinden ilk bahseden filozoflardan biri olan Megaralı Philon'a (ö. M.Ö. 3. yüzyıl) göre olanaklılık modalitesindeki önermelerin de doğru doğruluk değeri alabildiğini belirtir. Ancak Philon'un koşullu önermelerindeki ne ayrı ayrı önbileşen ve artbileşen ne de koşullunun kendisi zorunlu bir doğruluk değeri almasa da önbileşen ve artbileşen arasındaki doğruluk değeri bağıntısının zorunlu bir ilişki olduğu söylenebilir. Koşulludaki önbileşen ve artbileşen olumsal olarak doğru olabilir ama ikisi de doğru ise koşullu zorunlu olarak doğrudur. Bu zorunluluğun mantıksal bir zorunluluk olduğu ileri sürülebilir. Mantıksal zorunluluk ise nedensellikten farklıdır; bkz. Kayar, "Megaralı Philon'da Koşullu Önerme Anlayışı ve Modern Mantıkta Maddi İçerme Kavramının Oluşumu", 330-332. Kayar'a göre Philon'da görmüş olduğumuz koşullu bir önermenin önbileşeni ve artbileşeni arasında nedensel bir bağlantı şartının olmaması Frege'de daha açık hale gelmiştir; bkz. Kayar, a.g.m., s. 335.

¹⁴ Chrysippus'un bu konuda İslam mantıkçılarına muhtemel etkisine dair bkz. Fehmi Jadaane, *Stoacılığın İslam Düşüncesine Üzerindeki Etkisi* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2020), 115. Chrysippus'un koşullu önerme anlayışıyla ilgili bkz. Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe*, çev. Serdar Uslu (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 169.

¹⁵ Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe*, 168.

¹⁶ Bkz. C. Irving Lewis, Cooper H. Langford, *Symbolic Logic* (New York: Dover Publications, 1932, 199). Konuyla ilgili ayrıca bkz. Egré, Rott, "The Logic of Conditionals"; Çetres, "Sıkı İçerme Sistemleri", *Felsefi Düşün*, 7 (Ekim 2016), 21-31.

¹⁷ Örneğin Fellâhî, konuyla ilgili bir çalışmasında bu konudaki farklı görüşleri değerlendirmiştir; bkz. Fellâhî, "Şart-ı lüzûm-i der mantık-ı cedîd", *Faşnâme-i Teemmülât-ı Felsefi*, 1/1 (1388 ş.).

Bu bakımdan, bitişik şartlı önermeleri doğruluk işlevli önermelerle özdeşleştiren veya bu önermeleri doğruluk işlevli önerme eklemeleriyle sembolleştiren yorumlar problemlidir.¹⁸ Street, Maroth'un *Ibn Sînâ und die peripatetische „Aussagenlogik“* adlı kitabına yazdığı değerlendirmede, İbn Sînâ'nın bitişik şartlı önermelerinin doğruluk işlevli olmadığını ilk ifade edenin L. Goodman olduğunu dile getirmektedir.¹⁹ Karimullah da "Avicenna (d. 1037), Logical Theory, and the Aristotelian Tradition" başlıklı çalışmasında bitişik şartlı önermeler bağlamında İbn Sînâ'nın doğruluk işlevli bir önermeler mantığına sahip olmadığını iddia etmektedir.²⁰ Chatti ise bu hususa, şartlı önermelere dair "On Some Ambiguities in Ibn Sînâ's Analysis of the Quantified Hypothetical Propositions" başlıklı çalışmasında işaret etmektedir.²¹

1.2. Rastlantısal Bitişik Şartlı Önermelerde Doğruluk

Rastlantısal bitişik şartlı önermeler ise önbileşenlerinin artbileşenlerini zorunlu olarak gerektirdiği anlamına sahip olmamaları nedeniyle önbileşen ve artbileşenlerinin doğru olması durumunda zorunlu olarak doğru olurlar ve bu bakımdan doğruluk işlevlidirler. Râzî'ye göre rastlantısal bitişik şartlı önermeler, önbileşenin artbileşen ile doğru olmada uyumunun, önbileşenin artbileşenle yanlış olmada uyumunu gerektirmemesi nedeniyle bileşenlerinin yanlış olması durumunda yanlıştır. Râzî, rastlantısal bitişik şartlı önermelerde önbileşenin artbileşen ile doğruluktaki uyumunun, önbileşenin artbileşenle yanlış olmada uyumunu gerektirmemesinin iki sebebi olduğundan söz etmektedir. Bunlardan ilki, bu önermelerde önbileşenin artbileşen ile doğruluktaki uyumunun önbileşenin artbileşenle yanlış olmada uyumunu gerektirmesi durumunda bu yanlış olma hususundaki uyumun ya lüzûmî ya da rastlantısal olmasının gerekecek olmasıdır. Bu konuda lüzûmî bir uyum söz konusu olamaz, çünkü rastlantısal bitişik şartlı önermenin önbileşeni ile artbileşeni arasında doğru ve yanlış olma bakımından gerektirme yoktur. Söz konusu uyum rastlantısal da olamaz, zira rastlantısal bitişik şartlı önermeler, bir şeyin varlığının bir başka şeyin varlığına denk geldiğini ifade eder. Varlığından bahsedilemeyen bir şeyin yani yanlış bir şeyin varlığının başka bir şeye denk gelmesi ise mümkün değildir. Râzî'nin bu konudaki ikinci gerekçesi ise hulfî kıyasla ilgilidir. Râzî'ye göre eğer iki önermenin doğruluktaki uyumu bu iki önermenin yanlışlıkta da uyumunu gerektirseydi hulfî kıyas geçersiz olurdu. Çünkü hulfî kıyasta iki doğru önermeden birinin çelişigi alınır ve sonrasında o önerme ve doğru olan diğer önerme ile kıyas kurulur. Eğer iki önermenin doğru olma bakımından uyumu bu önermelerin yanlış olmada da uyumunu gerektirseydi, bu iki önermeden birinin doğru, diğerinin yanlış olması mümkün olmadığı için hulfî kıyas kurulması mümkün olmazdı.²²

Râzî, önbileşen ve artbileşenleri sırasıyla yanlış-doğru ve doğru-yanlış olan rastlantısal bitişik şartlı önermelerin doğruluk değerine dair bu bağlamda müstakil olarak bir görüş beyan etmese de şartlı önermelerin düz döndürmeleri bağlamındaki açıklamalarından onun bu konudaki görüşünü tespit etmek mümkündür. Râzî bu bağlamda artbileşeni imkânsız olan tümel olumsuz rastlantısal bitişik şartlı önermelerin düz döndürülemeyeceklerini ifade etmektedir. Örneğin tümel olumsuz "Hiçbir zaman 'insan varsa boşluk vardır' değildir" önermesi doğrudur, ancak "Hiçbir zaman 'boşluk varsa insan vardır' değildir" önermesi doğru değildir, zira insan her türlü varsayımda özü itibarıyla vardır.²³ Râzî'nin bu açıklaması, ona göre "Boşluk varsa insan vardır" önermesi gibi, önbileşenleri yanlış, artbileşenleri doğru olan rastlantısal bitişik şartlı önermelerin doğru olduklarını göstermektedir. Nitekim İbn Sînâ da önbileşeni yanlış, artbileşeni doğru olan önermelere "Eğer her eşek düşünense her insan düşündür" önermesini örnek olarak vermiş ve bu önermenin doğru olduğunu belirtmiştir.²⁴ Bununla birlikte Râzî'nin buradaki "Hiçbir zaman 'insan varsa boşluk vardır' değildir" önermesinin doğru olduğu yönündeki açıklaması, ona göre "İnsan varsa boşluk vardır" önermesi gibi, önbileşenleri doğru, artbileşenleri yanlış olan rastlantısal bitişik şartlı önermelerin yanlış olduğunu göstermektedir.²⁵ Buradan hareketle koşullu ve rastlantısal bitişik şartlı önermeler ven şemasıyla şu şekilde gösterilebilir (Tablo 1):

¹⁸ Bu tür yorumlar için bkz. Nicholas Rescher, "Avicenna on the Logic of "Conditional" Propositions", *Studies in the History of Arabic Logic* içinde (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1963), 76-86; Nabil Shehaby, *The Propositional Logic of Avicenna, A Translation from al-Shifā': al-Qiyās with Introduction, Commentary and Glossary*, (Dordrecht-Holland: D. Reidel Publishing Company, 1973), 222, 224, 233 vd.; Miklós Maróth, *Ibn Sînâ und die peripatetische „Aussagenlogik“*, Almancaya çev. Johanna Till, (Leiden, New York, København, Köln: E. J. Brill, 1989), 38-72; Aytekin Özel, *İbn Sînâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*, (Bursa: Emin Yayınları, 2009, 252 vd.); Zia Movahed, "A Critical Examination of Ibn-Sînâ's Theory of the Conditional Syllogism", *Sophia Perennis*, 1/1 (2009).

¹⁹ Street, "Ibn Sînâ und die peripatetische „Aussagenlogik", Miklós Maróth, (Kitap Değerlendirmesi), *Philosophy East and West*, 45/2 (1995), 285. Goodman'ın bu konudaki görüşleri için bkz. Lenn E. Goodman, *Avicenna*, (London, New York: Routledge, 1992), 188-211.

²⁰ Karimullah, *Avicenna (d. 1037), Logical Theory, and the Aristotelian Tradition*, 291.

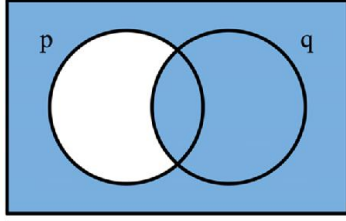
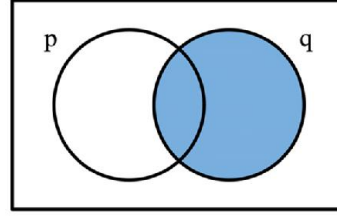
²¹ Saloua Chatti, "On Some Ambiguities in Ibn Sînâ's Analysis of the Quantified Hypothetical Propositions", *Arabic Sciences and Philosophy*, 32/1 (2022), 71.

²² Râzî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbihât*, nşr. Ali Rızâ Necefzâde, I, (Tahran: Encümen-i Âsâr), 1384 ş., 146. Hulfî kıyas için bkz. Saloua Chatti, *Arabic Logic from al-Fârâbî to Averroes* (Cham: Birkhäuser, 2019), 339-342.

²³ Râzî, *Mantıkü'l-Mülâhhas*, 236.

²⁴ İbn Sînâ, *eş-Şifâ: el-Kıyâs*, 270.

²⁵ Râzî tümel olumlu rastlantısal önermeler bağlamında bu önermelerin hakikî ve haricî olarak yorumlanmasının, bu önermelerin doğruluk değerinde yol açtığı bir farka değinmektedir. Râzî'ye göre "Her ne zaman insan düşünense eşek anırandır" önermesi gibi tümel olumlu rastlantısal bitişik şartlı önermelerin doğruluk değeri bu önermelerin hakikî ya da haricî anlamda alınmasına göre farklılık gösterir. Tümel olumlu rastlantısal bitişik şartlı önerme hakikî anlamda alındığında bu önermenin anlamı, "İnsanın her var olduğunda düşünen olması bakımından varsayıldığı hiçbir hal yoktur ki onda eşek her var olduğunda anıran olması bakımından varsayılsın" olur. Râzî'ye göre tümel rastlantısal bitişik şartlı önerme ile bu anlam

Tablo 1. Koşullu önermelerin ve rastlantısal bitişik şartlı önermelerin ven şemasıyla gösterimiKoşullu Ö. ($p \Rightarrow q$)Rastlantısal Bitişik Şartlı Ö. ($p \text{ ise } q \text{ dur}$)

Özetle Râzî'nin rastlantısal bitişik şartlı önermelere dair açıklamalarından, ona göre rastlantısal bitişik şartlı önermelerin maddi içermeye ifade etmemekle birlikte doğruluk işlevli olduğu sonucuna ulaşılabılır. Bir başka deyişle, Râzî'ye göre rastlantısal bitişik şartlı önermeler, önbileşen ve artbileşeni yanlış bir rastlantısal bitişik şartlı önermenin yanlış olması bakımından koşullu önermelerden ayrılırlar, ancak koşullu önermelerde olduğu gibi bu önermelerde de önbileşen ve artbileşenin doğruluk değeri zorunlu olarak bu önermelerin doğruluk değerini belirler.²⁶ Buraya kadar yapılan açıklamalar neticesinde lüzûmî bitişik şartlı, rastlantısal bitişik şartlı ve koşullu önermelerin doğruluk tablosunun şu şekilde gösterilmesi mümkündür²⁷ (Tablo 2):

Tablo 2. Lüzûmî bitişik şartlı, rastlantısal bitişik şartlı ve koşullu önermelerin doğruluk tablosu

p	q	Lüzûmî	Rastlantısal	$p \Rightarrow q$
1	1	1/0	1	1
1	0	0	0	0
0	1	1/0	1	1
0	0	1/0	0	1

2. Ayrık Şartlı Önermelerde Doğruluk

Râzî'ye göre ayrık şartlı önermeler (*eş-şartlıyetü'l-munfasıla*) başlıca üçe ayrılmaktadır. (i) Bunlardan ilki, “hakikî ayrık şartlı önerme” olarak isimlendirilen “mâni‘atü'l-cem’ ve'l-hulûv” ayrık şartlı önermelerdir. Bu önermeler iki şekilde oluşabilir. İlki “Bu sayı ya çifttir ya da çift değildir” önermesi gibi bileşenlerinden birinin diğerinin çelişigi olduğu ayrık şartlı önermelerdir. İkincisi ise bileşenlerinden birinin, diğerinin çelişiginin ona eşit lâzımı olduğu ayrık şartlı önermelerdir. Örneğin, “Her sayı ya çift ya da tektir” önermesi aslında “Her sayı ya çifttir ya da çift değildir” anlamındadır, fakat “tek olma”nın “çift olmama”nın eşit lâzımı olması nedeniyle tek olmak çift olmamanın yerine getirilmiştir. (ii) “Mâni‘atü'l-cem” ayrık şartlı önermeler ise iki bileşeninden biri, diğerinin çelişiginin ondan daha özel lâzımı olan ayrık şartlı önermelerdir. Örneğin “Bu şey ya taş ya da ağaçtır” önermesinde “taş olma”nın karşısına onun çelişigi olan “taş olmama” yerine ondan daha özel olan “ağaç olma” getirilmiştir. Bu nedenle bu önermede önbileşen ve artbileşenin aynı anda doğru olması imkânsız, aynı anda yanlış olması ise mümkündür. (iii) “Mâni‘atü'l-hulûv” ayrık şartlı önermeler de iki bileşeninden biri diğerinin çelişiginin ondan daha genel lâzımı olan ayrık şartlı önermelerdir. Örneğin “Bu şey ya taş değildir ya da ağaç değildir” önermesi, önbileşeni ve artbileşeni birbirinin çelişigi olan “Bu şey ya taş değildir ya da taşır” önermesindeki “taş olma”nın yerine ondan daha genel olan “ağaç olmama”nın

kastedildiğinde bu önerme doğrudur. Tümel olumlu rastlantısal bitişik şartlı önermeyle haricî varlık kastedildiğinde ise bu önerme, “İnsanın dış dünyada var olduğu ve düşünen olma ile nitelendiği hiçbir zaman yoktur ki eşek dış dünyada bulunmasın ve anırmak ile nitelenmesin” anlamındadır. Râzî'ye göre bu anlamdaki tümel olumlu rastlantısal önermelerin doğrulukları açık ve zorunlu değildir. Zira insanın bulunduğu ve hiçbir şekilde eşeğin bulunmadığı bir zamanın olması imkânsız olmadığı gibi önermenin iki parçasından birinin bazı zamanlarda diğeri olmaksızın var olması mümkündür ve bu durumda bu önerme yanlış olur. Bu, tümel olumlu rastlantısal önermelerin hakikî anlamda alınması durumunda ise geçerli değildir zira bu tür önermeler dış dünyadaki varlıktan bağımsız olarak iki mahiyet hakkındaki hükmün, aralarında lüzûm ilişkisi olmasa da birlikte her durum ve şartta söz konusu olduğunu ifade eder. Râzî, *Mantıkü'l-Mülâhhas*, 224-225; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, I, 145-146. Bu hususun, nicelikli şartlı önermelerin anlamı ve şartlı önermelerde hakikî-haricî ayrımı konularıyla birlikte ele alınması gerekmesi nedeniyle konunun detaylarını başka çalışmalara erteliyoruz.

²⁶ Konuyla ilgili bkz. Fellâhî, “Şart-ı ittifâkî der mantık-ı cedîd”, *Pejûheşha-yi Felsefî*, 52/214 (1388 ş.). Bununla birlikte Fellâhî, Râzî sonrası İslam mantığında bu kanaati yanlışlayacak şekilde, rastlantısal önermelerin de “lüzûma sahip olmama” gibi bir şartta sahip olduğu yönünde yorumların ortaya çıktığından söz etmektedir; bkz. Fellâhî, “Şart-ı ittifâkî nezd-i mantık-dânân-ı Müselman”, 126-129.

²⁷ Buradakine paralel doğruluk tabloları için bkz. Fellâhî, “Şart-ı ittifâkî der mantık-ı cedîd”, 120-121; Chatti, “On Some Ambiguities in Ibn Sînâ's Analysis of the Quantified Hypothetical Propositions”, 72.

getirilmesi yoluyla elde edilmiştir. “Ağaç olmama”nın, “taş olma”dan daha genel olması nedeniyle de bu ayrık şartlı önermede önbileşen ve artbileşenin aynı anda doğru olması mümkün, aynı anda yanlış olması ise imkânsızdır.²⁸

Râzî'nin bu açıklamaları incelendiğinde onun ayrık şartlı önerme anlayışını, bu önermelerin bileşenleri arasındaki çelişiklik ve daha genel-daha özel olma ilişkileri üzerine inşa ettiği görülür. Lüzûmî bitişik şartlı önermelerde lüzûm ilişkisinin bu önermeler için zorunlu olması gibi, ayrık şartlı önermelerde de bileşenler arasındaki söz konusu ayrıklık ilişkileri aynı şekilde zorunludur. Bu ayrık şartlı önerme anlayışının neticesi olarak Râzî, ayrık şartlı önermelerin ve bileşenlerinin doğruluk değerlerini şöyle açıklamaktadır:

Ayrık şartlı önerme[lerin doğruluğu ve yanlışlığına gelince], hakikî ve mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önermeler yanlış olamaz, aksi takdirde, iki çelişğin yanlışlığı lazım gelir. Mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermeler ise yanlış olabilir. Onların bileşenleri[ne gelince], hakikî ayrık şartlı önerme[nin bileşenlerinden] biri doğru, kalanları yanlış olur. Mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermelerin bileşenlerinin hepsinin yanlış olması mümkündür ancak [bileşenlerinin hepsinin] doğru olması mümkün değildir. Mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önermelerin [bu konudaki durumu] ise bunun tam tersidir.²⁹

Râzî'nin, hakikî ve mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önermelerin yanlış olamayacağı, mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermelerin ise yanlış olabileceği yönündeki açıklaması bir belirsizlik içermektedir. Kâtibî (ö. 675/1277) bu hususa *el-Mûlahhas*'a yazdığı şerhte işaret etmiştir. Ona göre Râzî burada iki şeyi kastediyor olabilir. Bunlardan ilki, Râzî'nin burada hakikî ayrılığın (*infisâl*) bir şey ve onun çelişği ya da bir şey ve onun çelişğine eşit olan arasında; mâni'atü'l-hulûv ayrılığın ise bir şey ve onun çelişğinden daha genel olan arasında sürekli olarak sabit olduğunu kastetmesidir. Eğer Râzî bunu kastediyorsa bu, Kâtibî'ye göre doğrudur, zira aksi takdirde hakikî ayrık şartlı önermelerde iki çelişğin aynı anda yanlış ya da doğru olması, mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önermelerde ise iki çelişğin aynı anda yanlış olması gerekir. Ancak Kâtibî, bu durumda aynı şekilde mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermelerin de yanlış olamayacağını ifade eder. Çünkü mâni'atü'l-cem' ayrılık da bir şey ve onun çelişğinden daha özel olan arasında sürekli olarak sabittir. Aksi takdirde daha özel olanın doğruluğunun mümkün olmasının daha genel olanın doğruluğunun imkânını gerektirmesi nedeniyle bu, iki çelişğin aynı anda doğru olma ihtimali anlamına gelir. Kâtibî'nin bu konuda yer verdiği ikinci ihtimal ise, Râzî'nin burada hakikî ayrılığın ve mâni'atü'l-hulûv ayrılığın hiçbir şekilde yanlış olamayacaklarını kastetmiş olmasıdır ki ona göre bunun yanlışlığı açıktır. Çünkü insanın canlı olmasıyla insanın düşünen olması arasındaki hakikî ayrılık ve insanın ağaç olması ve taş olması arasındaki mâni'atü'l-hulûv ayrılık açık bir şekilde yanlıştır.³⁰ Kâtibî'nin bu eleştirisi yerinde görünmektedir. Anlaşılan o ki, bu muğlaklık, Râzî'nin burada bu önermelerin bileşenleri arasında olması gereken çelişiklik ve daha genel-daha özel olma ilişkilerinin doğru bir şekilde sağlanması durumunda hakikî ve mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önermelerin *parçalarının aynı anda yanlış olamayacağını*, mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermelerin ise *parçalarının aynı anda yanlış olabileceğini* kastettiğinin düşünülmesi durumunda ortadan kalkmaktadır.

Râzî'nin, ayrık şartlı önermelerin parçalarının doğruluk değerine dair açıklamaları ise bu önermelerin bileşenleri arasında söz konusu olan çelişiklik ve daha genel-daha özel olma ilişkilerinin bir sonucudur. Buna göre Râzî, iki çelişik önermenin aynı anda doğru olmasının mümkün olmaması nedeniyle hakikî ayrık şartlı önermelerin bileşenlerinden birinin doğru, diğerinin yanlış olması gerektiğini belirtmiştir. Yine mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermelerin, iki bileşeninden biri diğerinin çelişğinin ondan daha özel lâzımı olan ayrık şartlı önermeler olarak tarif edilmesinin bir neticesi olarak bu önermelerin bileşenlerinin hepsinin yanlış olabileceğini ancak bileşenlerinin hepsinin doğru olamayacağını söylemiştir. Mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önermelerin de aynı şekilde, iki bileşeninden biri diğerinin çelişğinin kendisinden daha genel lâzımı olan önermeler olarak açıklanması neticesinde bu önermelerin bileşenlerinin aynı anda doğru olabileceğini ancak aynı anda yanlış olamayacağını ifade etmiştir.³¹

Râzî, ayrık şartlı önermelerin doğruluğuna dair açıklamaları kapsamında bu görüşünü detaylandırmasa da tümel olumsuz ayrık şartlı önermeler bağlamında ayrık şartlı önermelerin bu özelliğine işaret eden önemli açıklamalarda bulunur. Râzî bu bağlamda, önermenin iki bileşeninden birinin doğru, diğerinin yanlış olduğu ancak bu bileşenler arasında *ayrıklık ilişkisinin bulunmadığı* ayrık şartlı önermelerin yanlış olduğunu ifade etmektedir. Örneğin “İki ya çifttir ya da niteliktir (*keyf*)” önermesinin bileşenlerinden biri doğru, diğeri yanlıştır ancak bu önermenin bileşenleri arasında ayrık şartlı önermenin üç türü bakımından da karşı olmanın bulunmaması nedeniyle bu önerme yanlıştır.

²⁸ Râzî, *Mantku'l-Mûlahhas*, 208-210; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, I, 167-169. Râzî'ye göre hakikî ayrık şartlı önermelerin esasında iki bileşeni olmasına rağmen lafzen birden çok bileşeni olabilir. Öte yandan mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermeler sonsuz sayıda bileşene sahip olabilirken mâni'atü'l-hulûv önermeler ancak iki bileşenden oluşabilir; Râzî, *Mantku'l-Mûlahhas*, 210-212. Bu makale bağlamında iki bileşenden oluşan ayrık şartlı önermeler üzerinden konu izah edilmektedir ancak aynı açıklamaların ikiden fazla bileşenden oluşan hakikî ayrık şartlı ve mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermeler hakkında da geçerli olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

²⁹ Râzî, *Mantku'l-Mûlahhas*, 223.

³⁰ Kâtibî, *el-Münassas*, 100a.

³¹ Bu yorumla paralel olarak Bobzien, genel olarak İslam mantıkçılarının şartlı önermeler konusundaki görüşlerinin kaynağı olarak kabul edilen Stoacıların ayrık şartlı önermelerinin de doğruluk işlevli olmadıklarını düşünmektedir; bkz. Bobzien, “Ancient Logic”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Erişim 10 Aralık 2022); Chatti, “*Syncategoremata* in Arabic Logic, al-Fârâbî and Avicenna”, 186. Street de benzer bir açıklamayı hakikî ayrık şartlı önermeler bağlamında yapmaktadır; bkz. Tony Street, “Tūsî on Avicenna's Logical Connectives”, *History and Philosophy of Logic*, 16:2 (1995), 259. Ayrıca bkz. Chatti, “*Syncategoremata* in Arabic Logic, al-Fârâbî and Avicenna”, 189; Chatti, *Arabic Logic from al-Fârâbî to Averroes*, 281.

Dolayısıyla Râzî'ye göre bu önermenin olumsuzlandığı tümel olumsuz ayrık şartlı olan “Hiçbir zaman ‘iki ya çifttir ya da niteliklidir’ değildir” önermesi doğrudur. Yine biri doğru, biri yanlış olmasına rağmen “Ya insan ya da boşluk vardır” ayrık şartlı önermesi de yanlıştır. Zira “İnsan vardır” önermesinin doğruluğu “Boşluk vardır” önermesinin yanlışlığını gerektirmez. Dolayısıyla bu önermenin yanlışlığını ifade eden tümel olumsuz ayrık şartlı önerme doğrudur.³²

Râzî daha sonra, ayrık şartlı önermelerin doğruluk işlevli olmadığı yönündeki tespiti pekiştirecek şekilde açıklamasını sürdürür. Burada Râzî, bu önermedeki önerme eklemi olan ayrıştırma edatıyla önermenin bileşenlerinden birinin diğeri için karşı oluşu (*inâd*) kastedildiğinde bu açıklamasının doğru olduğunu, bu ayrıştırma edatıyla rastlantısal bitişik şartlı önermelerin benzeri kastedildiğinde ise bu açıklamasının geçerli olmadığını belirtir. Rastlantısal bitişik şartlı önermelerin benzeri olan ayrık şartlı önermeler, bileşenleri arasında çelişkilik ilişkisinden kaynaklanan bir ayrılık (*infisâl*) olmadığı halde ayrık şartlı önerme formunda olan doğruluk işlevli önermelerdir. Dolayısıyla ayrık şartlı önermelerin bu anlamda alınması durumunda örneğin “Ya insan ya da boşluk vardır” önermesi doğru olur.³³ Râzî burada işaret ettiği, rastlantısal bitişik şartlı önermelerin benzeri olan ayrık şartlı önermeleri müstakil olarak incelememiştir ancak Râzî'den sonraki İbn Sînâcî mantıkçılar, doğruluk işlevli olan rastlantısal ayrık şartlı önermelere de yer vermişlerdir.³⁴

Dolayısıyla Râzî'nin bu açıklamalarından hareketle hakikî ayrık şartlı önermelerin, dışlayıcı veya önermeleriyle; mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önermelerin, tikel evetleme önermeleriyle; mâni'atü'l-cem' ayrık şartlı önermelerin ise bağdaşmazlık eklemiyle bağlı önermelerle aynı anlama sahip olmadığı söylenebilir. Örneğin “ $p \vee q$ ” şeklinde ifade edilen bir tikel evetleme önermesi, p ve q önermelerinin aynı anda yanlış olamayacaklarını, ancak aynı anda doğru ya da yalnızca birinin doğru olabileceğini ifade etmekle birlikte p ve q önermeleri arasında herhangi bir anlam ilişkisi ifade etmez. “ $p \vee q$ ” önermesinin doğru olduğu yönünde hükümde bulunmak için bu önermelerin bileşenlerinin ikisinin aynı anda yanlış olmaması yeterlidir. Ancak aynı şey “p veya q'dur” şeklinde ifade edilen bir mâni'atü'l-hulûv ayrık şartlı önerme hakkında, bu önermelerin ayrıklık anlamına zorunlu olarak sahip olması gerekmesi nedeniyle söz konusu değildir. Buraya kadar anlatılanlar neticesinde ayrık şartlı önermelerin doğruluk tablosunun şu şekilde gösterilmesi mümkündür (Tablo 3):

Tablo 3. Ayrık şartlı önermelerin, dışlayıcı veya önermelerinin, tikel evetleme önermelerinin ve bağdaşmazlık eklemiyle bağlı önermelerin doğruluk tablosu

p	q	Hakikî	$p \vee q$	Mâni'atü'l-Hulûv	$p \vee q$	Mâni'atü'l-Cem	$p \uparrow q$
1	1	0	0	1/0	1	0	0
1	0	1/0	1	1/0	1	1/0	1
0	1	1/0	1	1/0	1	1/0	1
0	0	0	0	0	0	1/0	1

Sonuç

Fahreddin er-Râzî'nin mantık eserlerinde incelediği şartlı önermelerde doğruluk ve şartlı önermelerin doğruluk işlevli olup olmadığı konularının ele alındığı bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir: (i) Lüzûmî bitişik şartlı önermelerin doğruluğu, bileşenlerinin doğruluk değerlerinin yanı sıra bu önermelerin içermeleri gereken lüzûm ilişkisine sahip olmalarına; ayrık şartlı önermelerin doğruluğu ise bileşenlerinin doğruluk değerlerinin yanı sıra ifade etmeleri beklenen ayrıklık ilişkisini ifade ediyor olmalarına bağlıdır. Râzî'nin, lüzûmî bitişik şartlı ve ayrık şartlı önermelerin bileşenlerinin doğruluk değerlerine dair açıklamaları, bu lüzûm ve ayrıklık ilişkilerinin doğal bir sonucudur. (ii) Rastlantısal bitişik şartlı önermeler dışında, Râzî'nin sistemindeki diğer şartlı önermeler doğruluk işlevli değildir ve bu önermeler, önermeler mantığındaki doğruluk işlevli önermelerle anlam açısından örtüşmemektedir. (iii) Bununla birlikte, Râzî'nin sistemindeki rastlantısal şartlı önermeler, bileşenleri arasında lüzûm ilişkisi bulunmaması nedeniyle doğruluk işlevli olarak değerlendirilebilirse de bu önermeler de koşullu önermelerle aynı doğruluk tablosuna sahip değildir.

³² Râzî, *Mantku'l-Mülâhhas*, 227; a.mlf., *Şerhu'l-İşârât*, I, 148.

³³ Râzî, *Mantku'l-Mülâhhas*, 227-228.

³⁴ Örneğin bkz. Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi*, nşr. ve çev. Ferruh Özpilavcı, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2017, 113-115.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Yazarın ORCID ID'si / ORCID ID of the author

Fatma Karaismail 0000-0003-4447-4788

KAYNAKLAR / REFERENCES

- Bobzien, Susanne. "Ancient Logic". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erisim 10 Aralık 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/logic-ancient/>
- Chatti, Saloua. *Arabic Logic from al-Fārābī to Averroes*. Cham: Birkhäuser, 2019.
- Chatti, Saloua. "On Some Ambiguities in Ibn Sīnā's Analysis of the Quantified Hypothetical Propositions", *Arabic Sciences and Philosophy*, 32/1 (2022), 67-107.
- Chatti, Saloua. "Syncategoremata in Arabic Logic, al-Fārābī and Avicenna". *History and Philosophy of Logic*, 35/2 (2014), 167-197.
- Çetres, İbrahim Halil. "Sıkı İçerme Sistemleri". *Felsefi Düşün*, 7 (Ekim 2016), 21-31.
- Egré, Paul - Rott, Hans. "The Logic of Conditionals". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erisim 12 Aralık 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/logic-conditionals/>
- Fellâhî, Esedullah. "Şart-ı ittifâkî der mantık-ı cedîd". *Pejuheşha-yi Felsefî*, 52/214 (1388 ş.), 105-133.
- Fellâhî, Esedullah. "Şart-ı ittifâkî nezd-i mantık-dânân-ı Müselman". *Mutâlaât-ı İslâmî: Felsefe ve Kelâm*, 43/ 87/2, (1390 ş.), 111-140.
- Fellâhî, Esedullah. "Şart-ı lüzûm-i der mantık-ı cedîd". *Faslnâme-i Teemmülât-ı Felsefî*, 1/1 (1388 ş.), 7-46.
- Franks, Curtis. "Propositional Logic". *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N. Zalta. Erisim 13 Aralık 2022. <https://plato.stanford.edu/entries/logic-propositional>
- Goodman, Lenn E. Avicenna. London, New York: Routledge, 1992.
- Grünberg, Teo, v.d. *Mantık Terimleri Sözlüğü*. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, 2003.
- Halbach, Volker. *The Logic Manual*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- İbn Sīnâ. *eş-Şifâ: el-Kıyâs*. nşr. Saîd Zâyed. Kahire, el-Hey'etü'l-Âmme li Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, 1965.
- Jadaane, Fehmi. *Stoacılığın İslam Düşüncesi Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2020).
- Karaismail, Fatma. *Fahreddin er-Râzî'nin Önerme Anlayışı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Karimullah, Kamran I. Avicenna (d. 1037), *Logical Theory, and the Aristotelian Tradition*. Montreal: McGill University, The Institute of Islamic Studies, Doktora tezi, 2014.
- Kâtibî. *el-Münassas*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1680.
- Kâtibî. *Şemsiyye Risâlesi*. nşr. ve çev. Ferruh Özpilavcı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Kayar, Esmâ. "Megaralı Philon'da Koşullu Önerme Anlayışı ve Modern Mantıkta Maddî İçerme Kavramının Oluşumu", *Kaygı*, 20/1 (2021), 325-345.
- Kenny, Anthony. *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Antik Felsefe*. çev. Serdar Uslu. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Kuşlu, Harun. *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Lewis, C. Irving, Cooper H. Langford. *Symbolic Logic*. New York: Dover Publications, 1932.
- Maróth, Miklós. Ibn Sīnā Und Die Peripatetische „Aussagenlogik“. Almancaya çev. Johanna Till. Leiden, New York, Kopenhagen, Köln: E. J. Brill, 1989.
- Movahed, Zia. "A Critical Examination of Ibn-Sina's Theory of the Conditional Syllogism". *Sophia Perennis*, 1/1 (2009), 5-21.
- Özel, Aytekin. *İbn Sīnâ'nın Birleşmeli Kıyas Teorisi ve Sembolik Yorumu*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Özlem, Doğan. *Mantık*. İstanbul: Notos Kitap, 2016.
- Râzî, Fahreddîn. *Mantku'l-Mülahasas*. nşr. Ahad Ferâmerz Karâmelekî - Âdîne Asgarînejad. Tahran, İntişârât-ı Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381 ş.
- Râzî, Fahreddîn. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. nşr. Ali Rızâ Necfezâde. 2 Cilt. Tahran: Encümen-i Âsâr, 1384 ş.
- Rescher, Nicholas. "Avicenna on the Logic of "Conditional" Propositions". *Studies in the History of Arabic Logic* içinde. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1963, 76-86.
- Shehaby, Nabil. *The Propositional Logic of Avicenna, A Translation from al-Shifâ': al-Qiyâs with Introduction, Commentary and Glossary*. Dordrecht-Holland: D. Reidel Publishing Company, 1973.

Street, Tony. "Ibn Sīnā und die peripatetische „Aussagenlogik“, Miklós Maróth". *Philosophy East and West*, 45/2 (1995), 281-286.

Street, Tony. "Tūsī on Avicenna's Logical Connectives". *History and Philosophy of Logic*, 16:2 (1995), 257-268.

Tūsī, Nasīruddin. *Tercemetu Esâsi'l-iktibâs fi'l-mantık*. nşr. Ferruh Özpilavcı. 2 Cilt. Arapçaya çev. Molla Hüsrev. Kuveyt: Dâru Fâris, 2023.

Yıldırım, Cemal. *Mantık*. Ankara: Fol Yayınevi, 2019.

Atf Biçimi / How cite this article

Karaismail, Fatma. "Truth Conditions of Hypothetical Propositions According to Fakhr al-Dīn al-Rāzī" *Felsefe Arkivi- Archives of Philosophy*, 61 (2024): 38–48. <https://doi.org/10.26650/arcp.1562928>